

KENTLERİN KÖKENLERİNE TOPLU BİR BAKIŞ

Doç. Dr. Nihat FALAY ()*

1. GİRİŞ

Kentlerin oluşumuna ilişkin şu eski görüş hakimdir: Kentler önce Mezopotamya ve Mısır'da ortaya çıkmıştır. Sonradan, bir yandan doğuda İndus ve Güneydoğu Asya'ya, öte yandan da batıda Girit ve Yunanistan'a, oradan da Yunan kolonileri ve Roma kurumları aracılığıyla Avrupa'ya doğru yayılmıştır. Daha sonra da güney ve batı Avrupa'dan Atlantik Denizi'ni aşarak Amerika'da ortaya çıkmıştır.

Buna göre dünyada büyük kentlerin oluştuğu beş temel bölge vardır: 1) Uzakdoğu'da Japonya, Kore, Formoza, Mançurya ve Kıt'a Çin'i, 2) Hindistan, 3) Avrupa (Ural'lara kadarki Rusya dahil) ve Kuzey Afrika, 4) Kuzey Amerika ve Meksika ve Kolombiya gibi bazı Güney Amerika ülkeleri, 5) Ortadoğu.¹

Bu bölgelerde ortaya çıkan uygarlıkların herbirinde kentsel oluşum kendine göre farklı yorumlanmış ve kavrasallaştırılmıştır. Dolayısıyla, farklı açıklamaları tek ve herkesçe kabul edilecek bir kavramda toplamak olanaksızdır.

Örneğin; almancada *stadt*, ingilizcede *town* ve *city*, fransızcada *cit *, isveçcede *staden* kavramlarının benzer ve ortak yönleri birarada ele alınırsa, kentlerin belirli özellikleri de kısmen ortaya çıkar.² Buna

(*) Nihat FALAY, İ.Ü. İktisat Fakültesi Öğretim Üyesidir.

1) Beaujeu-Garnier, ve Chabot (1967) s. 18.

2) a.g.e. s. 23-35.

göre de kentlerin hangi farklı nedenlere ve fonksiyonlara dayalı olarak geliştiği belirlenir³.

Oysa kentlerin kökenine ve gelişimine ilişkin belirleyici faktörler arasında temelden ve tek bir ayırım yapmak çok güçtür.⁴ Çünkü; bir kent için gerçek ve geçerli olan şey, genel olarak kentleşme için de doğru olabilir veya olmayabilir.

Bununla birlikte, kentleri ve oluşumlarını anlayabilmek, ancak onların tarihine bakmakla mümkündür.

2. Kentin Tanımı

Çağdaş dünyaya ilişkin olarak, kentin veya kasabanın herkes tarafından kabul edilecek bir tanımını yapmak güçtür. İster ekonomik anlamda kent, isterse belirli siyasî-idarî yapıdaki bir birlik olsun, her ikisi de bir insan topluluğunu gerektirir. Bu bakış açısı, topluluk kavramı üzerinde yoğunlaşır. Bu da ticaret ve değiş-tokuşun bir ön belirleyicisidir ve şu unsurları içerir: 1) bir koruma ve tahkim sürecini, 2) bir pazarı, 3) kendine ait bir mahkemeyi ve en azından kısmen bağımsız kanunları, 4) bir birlik yapısını⁵.

Weber'in bu genel analizi ve tanımlaması birçok yazarı yönlendirmiştir. Bunlardan biri olarak P. Wheatley, daha ileri bir tanımlama yapmayı denemiştir. Ona göre; kent, bir kentsel formu ifade eder ve yasaya, statüye veya kökene ilişkin yardımcı bir kavramı veya çağrışımı içermez. Esas olan, fonksiyonel olarak birbirleriyle kaynaşmış kurumlar bütünü oluşturulan ve görelili olarak eşitlikçi, akraba- esaslı grupların zamanla sosyal olarak tabakalanmış, siyasal olarak örgütlenmiş ve belirli bir bölgede yaşayan toplumlar halinde dönüşmesidir⁶. Bu Weber'in topluluk tanımına kıyasla daha belirleyicidir ve bize, kent oluşumunun yapısına ilişkin daha iyi bir tanımlamayı sağlamaktadır. Bu, köy-kent kesimleri arasındaki farklılığı ve bölünmeyi ortaya koyar. Bu farklılık; düşük eğitilmiş, homojen ve dindar köy toplulukları ile eğitilmiş, heterojen ve lâik kent toplumları açısından belirgindir. Aynı konu, «bir yaşam

3) Redfield ve Singer, (1954) a.g.e., s. 56-57, Hoselitz (1955) a.g.e., s. 279, Harris (1943).

4) Febvre (1932), s. 328, Ucko ve Tringham ve Dimbleby (1972).

5) Weber (1958), s. 80-88.

6) Wheatley (1971), s. XVIII.

tarzı olarak kentleşme» şeklinde de ele alınmış ve kentsel yaşamın kırsal yaşama göre farklı bir usluba sahip olduğu vurgulanmıştır⁷.

İlk kentlere ilişkin deliller arkeolojik niteliktedir. Buradan hareketle de, kazı sonucu ortaya çıkarılmış olan sitelerin belirgin nitelikleri, kentsel varoluşun kıstasları olarak ele alınmıştır⁸. Mellaart'ın 1961-1963 yıllarında Çatalhöyük'te yaptığı kazılar, kentsel yerleşime ilişkin ilk bilgilerimize olağanüstü katkılarda bulunmuştur. Kentsel yaşamın gelişmesine ilişkin ilk deneme ve çalışma niteliğindedir. Çünkü, M.Ö. 6000'lerde kurulmuş olan bir kasaba ve hatta kent olarak Çatalhöyük en belirgin ve gelişmiş türdür.⁹

Bu arkeolojik kanıt «kentsel devrim» olarak tanımlanmıştır. Childe'e göre kentsel devrim, bütün üyeleri arasında fonksiyonel tamamlayıcılığın ve karşılıklı bağımlılığın bulunduğu organik birliğe dayanır. Bunun yanında, farklılaşmış fakat fonksiyonel olarak birbiriyle bütünleşmiş bir yapıya dönüşmenin sözkonusu olduğu şeklinde bir açıklama da yapılabilir¹⁰. Kent, bu özellikleriyle mesleki uzmanlaşmaya, yani işbölümüne ve toplumsal tabakalaşmaya dayanan bir toplumsal örgütlenme şeklidir.

3. Kentlerin Kökenleri

Sosyal bilimciler, kentlerin ortaya çıkışına ilişkin bazı temel teoriler geliştirmişlerdir: hidrolik, ekonomik, askerî ve dinsel teoriler.

a) Hidrolik teoriler: artı-ürün kavramı

Bu teoriye göre; gerçek uygarlık, sadece toprak ve iklimin, artı-ürün elde etmeye müsait ve mümkün olduğu bölgelerde ortaya çıkabilir. Buna ilaveten, gerçek uygarlığın ortaya çıkabileceğinin varsayıldığı bölgelerin ve toprakların, sadece küçük insan topluluklarını değil, fakat işbölümünün ve sosyal gelişmenin sağlanabileceği kadar yeterli sayıda bir nüfusu içermesi gerekir. Ancak böylece uygarlık başlar¹¹.

Bütün bu çevresel unsurlar sonucu ortaya çıkan uygarlık ve işbölümü, artı-ürün sağlayabilmeye ve ödeme kabiliyetine bağlıdır. Burada-

7) Wirth (1938), s. 1-24.

8) Mellaart (1967), s. 15.

9) Childe (1950), s. 3-17.

10) Lampard (1955), s. 92.

11) Woolley (1963).

ki artı-ürün, kentleşmeyi tanımlayan dönüşüm için bir ayıraç niteliğindedir. Tarımın ilerlemesi ve artı-ürünün yaratılması, büyük çapta, sulama şebekesinin sonucudur. Sulama sürecinin bizzat kendisi, karmaşık bir bürokratik denetlemeler modelini gerektirir, bu da kentsel düzeyde ve nitelikte bir idarî sistemi yaratır. Yani; sosyal değişme, kısmen, idarî gereksinimin sonuçlarından biridir.

Buradan hareketle iki temel ögenin gözden geçirilmesi gerekiyor: artı-ürün ve hidrolik toplum kavramları,

1. Artı-ürün fikri; basit olarak, hayatın idamesi için gerekli olan miktarın üstündeki ürün (ki buna genellikle **biyolojik artık** denir) anlamında ve daha gelişmiş bir marksist kavram olan artı-değer anlamında ele alınır¹². Marksist anlamda artı-değer kavramı, kentlerin kökeninin yorumunda temel alınan bir iktisadi kavramdır¹³.

Sulama sistemiyle bağlantılı olarak, tarımdaki ilerleme ve gelişmeyle bir artı-ürün elde edilmektedir, bu da kentleşmenin temelini oluşturmaktadır. Bu biyolojik artık, hayatın asgari düzeyde idamesi için gerekli olanın üstünde bir miktar fazla ürün anlamındadır. Childe, artı-ürün kavramını, kentin bizzat kendisini izah eden bir kavram olarak ele almakta ve buna **sosyal ürün** gözüyle bakılmaktadır.

Bununla birlikte, kent toplumunun evrimi açısından, kentsel devrimin özündeki dönüşümün sosyal örgütlenmeye dayandığı da ileri sürülmektedir¹⁴. Buna göre kentsel devrim; teknoloji, yaşam ve kültür dünyasındaki (din gibi) diğer ögeler açısından ortaya çıkan hızlı ve yoğun değişimleri içermektedir¹⁵.

Üretim araçlarının temel örgütlenmesine dayalı iktisadî önermeleri reddeden bu görüş, tersine, üstyapı ögelerinin temel değişime yol açabileceğini kabul eder¹⁶. Mamafih Marx da, artı-ürünün aynı zamanda kültürel olarak belirlendiğini ifade eder. Burada kültürel olarak belirlenme, işgücünün değerinin belirlenmesinin bir tarihsel öge ve süreç niteliğinde olması anlamındadır¹⁷.

Yatırıma yöneltilecek bir artı-ürünün veya değerinin olması kentleşmenin anahtarı niteliğindedir, ki bu da bir dizi dönüşümü hazırlar¹⁸. Ar-

12) Stanfield (1973), s. 2.

13) Childe (1950), s. 3-17.

14 ve 15) Adams (1966), s. 12.

16) Harvey (1973).

17) Marx (1978) 1. kitap, 3-4. kısım.

18) Luxemburg (1984), s. 82-109.

tı - değerin sürekli olarak yatırıma dnstrlmesi de kentin ortaya çıkmasını hazırlar. Buna paralel bir öge olarak, nüfusun artması da, birikimin ortaya çıkmasına yol açar, çünkü artan her nüfus birimi artı-değeri daha da arttıracaktır ve tarımsal yoğunlaşma kentleşmenin bir unsuru olacaktır.

2. **Hidrolik toplum** fikri, çevresel yapının yorumlanması ile yakından ilgilidir. Buna göre, nüfus leğinin ve yoğunluğunun artışı ve bunun sulamayı gerektirmesi sonucu kentleşme söz konusu olmuştur. Smerlilerde olağanüstü uygarlık ürünleri ve zenginlik, toprağın verimliliğine, bu verimlilik de sulama şebekesine dayanmaktaydı. Her bahar görülen seller, baraj ve kanallarla kontrol altına alınmış ve bu hizmet, refahı arttıran en önemli unsur ve ihtiyaç olarak yorumlanmıştır¹⁹.

Herne kadar, kentlerden çok, temelde devlet ve siyasal güç konularıyla ilgilenmişse de, sulamanın sonuçlarını en ayrıntılı şekilde inceleyen düşünür Wittfogel'dir. Ona göre **hidrolik toplumların** en belirgin üç temel özelliği vardır. 1) sulu tarım özel türde bir iştlmn zorunlu kılar, 2) toprağın yoğun şekilde iştlenmesine ağırlık verilir ve 3) büyük ölçekte iştbirliği söz konusudur²⁰.

Bu zellikler sonucu, nüfusun yoğunlaştığı ve merkezileştıği görülmekte ve büyük ölçekte iştbirliği gereği de yönetsel ve bürokratik topluma olan ihtiyaı doğurmaktadır. Bu iştlerin etkin şekilde yönetilmesi zorunluluğu, doğal olarak bir örgütlenme ağını gerektirmektedir. Bu rgtlenme ağı da ülke nüfusunun bütününü veya enazından dinamik unsurlarını kapsar. Bunlar nedeniyle de, iktisadî ve yönetsel g, üst yöneticilerin elinde kalır ve bu da despotik bir kontrolu doğurur. Sonuçta iktisadî ve idarî şebekeyi kontrol edenler en üstün siyasal güç haline gelirler²¹.

İştlm, iktidarın merkezileşmesi ve idari yapı toplu yerleşimin nedeni olur ve kentler ortaya çıkar. Bütün hidrolik nitelikte olan ve olmayan iştler saraylar ve anıtların yapılmasına yol aar²². Sosyal dönüşüm ve anıtsal yapılar bu nedenle hidrolik tarımın sonucudurlar. Yani sulama, büyük çapta, artı-ürünlerin ve kentlerin ortaya çıkışının yaratıcısı olarak görülür.

19) Gadd (1962), s. 34.

20) Wittfogel (1957), s. 22.

21) a.g.e., s. 27.

22) a.g.e., s. 45.

Bu fikirler, diğer alanlardaki araştırmalardan ilâve destek sağlamıştır. Örneğin; yağışa bağlı tarımdan sulamaya dayalı tarıma doğru değişimin hızlı nüfus artışı, anıt yapımı, yoğun sosyal farklılaşma ve savaş halinin artması ile ilişkili olduğu görülmüştür²³. Ne var ki, sulama sisteminin aynı zamanda geniş çapta bürokrasiyi gerektirdiği konusunda fikir birliği yoktur. Şöyle ki; Güney Mezopotamya'da hanedanların otoritesinin artması ile kanal hizmetleri ve sistemi arasında doğrudan bir bağlantı kurulamaz²⁴.

b) Ekonomik teoriler : pazar yeri olarak kent

Kentlerin kökenlerine ilişkin ekonomik teoriler, birbiriyle yakından bağlantılı bir yaklaşımla ele alınmaktadır: Birincisi, merkantil niteliktedir ve uzun-mesafeli ticaretin sonucu olarak kenti ele alır²⁵. İkincisi, kenti bir pazar merkezi olarak ele alır ve kent belli bir bölgede dahili alışveriş sürecinin odak noktası niteliğindedir. Zaten, dünyada hiçbir kentin ticarî ve iktisadî bir fonksiyonu olmadığı söylenemez.

Mısır hiyerogliflerinde kent, bir daire ve ortasında bir haç şeklinde gösterilmektedir. Burada haç, pazar yerinde kesişen yolları belirtir. Daire ise, kentin etrafındaki koruyucu duvarları simgeler. Yani kent, etrafı korumaya alınmış bir pazar yeri demektir²⁶.

Çağdaş görüşe göre kent, ticaret aracılığıyla ifade edilen talebin yoğunlaştığı bir yer olarak alınır. Bu da, Roma İmparatorluğu sonrasındaki dönemde ortaya çıkan Avrupa kentlerinin gelişimi ve kökeni konusundaki geleneksel fikirlerin bir yansıması niteliğindedir²⁷. Bu anlamda ortaçağ kentlerinin yaratıcısı olarak ticaret süreci belirleyici olmuştur²⁸. Çünkü, batı Avrupa'da kentler, ticarî faaliyetler nedeniyle ortaya çıkmışlardır²⁹. Aynı uyarıcı faktör bütün devirlerde kentleri doğurmuştur. Öyle ki, bu görüş «uygarlık, insanın ticarî içgüdüsünden doğmuştur»³⁰ şeklinde de ifade edilmiştir.

Hamurabi kanunları da bu yöndeki görüşü pekiştirir. Çünkü, Hamurabi kanunları ağırlıklı olarak ticarî ilişkilerin kodlanması şeklinde dü-

23) Sanders (1968).

24) Adams (1966), s. 68.

25) Breese (1966), s. 40.

26) Lopez (1966).

27) Pirenne (1982), s. 46-60.

28) a.g.e., s. 61-79.

29) Pirenne (1983), s. 74-114.

30) Polanyi (1957), s. 15.

zenlenmiştir. Bu yöndeki çok sayıda düzenlemelerden bir örnek şöyledir: «Eğer bir adam ister gümüş, ister altın, ister erkek, ister kadın köle, ister öküz, ister koyun, ister eşek veya herhangi bir şeyi bir (hür) adamın oğlunun veya kölesinin elinden şahitsiz veya senetsiz satın alır veya onu saklamak için alırsa, o adam hırsızdır, öldürülecektir.»³¹.

Günümüzde kentlerin ekonomik kökenlerine açıklama getiren başlıca araştırmacı J. Jacobs'tur. Onun görüşlerini öz olarak açıklayan ifade «önce şehirler-kırsal gelişme daha sonra»³² dir. Geçmişte ve günümüzde, genellikle kent ticaretini ve sanayiini kırsal tarımdan ayrı olarak ele alma şeklindeki ayırım yapaydır. Bu ikisi farklı çizgiyi ifade etmez. Çünkü kırsal nitelikteki işler ve süreçler, kentsel nitelikteki işler ve süreçlerin uzantısıdır, oradan naklidir. Yoksa, tarımın bir önceliğinin olduğu fikri bir dogmadır³³. Buna göre tarım, kentsel talep tarafından yaratılır. Kentsel planda pazar yeri anahtar özelliktedir. Pazarlıkların yapıldığı bu alanda kent ve kır karşılaşır. Kentin meydanı bu nedenle kentin «açık alanı» niteliğindedir ve her zaman açık bırakılır. Çünkü ticaretin yapıldığı bu nokta, iş karşılaşmalarının olduğu yerdir ve kasten boş tutulur.

Jacobs görüşlerini, M.Ö. 8. yüzyılda Anadolu'da kurulmuş olan ve daha sonra kazılar sonucu ortaya çıkarılmış bulunan Çatalhöyük ile kendi hayali kenti olan New Obsidian arasında paralellik kurarak açıklamıştır³⁴.

Çatalhöyük, Mellaart tarafından üç yıl süren kazılar sonucunda bulunmuştur³⁵. Kazılar sonucu elde edilen bilgilere ve yorumlara göre uygarlık, herhangi bir kesinti olmadan ortaya çıkmıştır. Yani, Çatalhöyük halkı, kendi yerel kentsel ekonomileri içinde, daha evvel mevcut olan iş ve süreçlere yenilerini eklemiştir³⁶. Bu açıdan yaratıcı bir yerel ve kentsel ekonomiye sahip olmuştur.

Kentlerin kökenindeki iktisadî ve ticarî ögenin belirleyiciliği ve yaygınlığı konusunda daha sonraki yüzyıllarda bir dizi örnek ile karşılaşırız:

31) Tosun ve Yalvaç (1975), s. 186.

32) Jacobs (1969), s. 3-48.

33) a.g.e., s. 41.

34) a.g.e., s. 31-35.

35) Mellaart (1967).

36) Jacobs (1969), s. 35.

Kara ticareti açısından; Akdeniz ticaretinde Halep ülkenin iç kısımlarını bağlama görevini görür. Fas, Cezayir ve Sahra'dan Atlantik'e doğru olan ticaretin odak noktasıdır³⁷. Strasbourg, ticaret yollarının keşiştiği bir bölgede yer alır. Demiryolu ticaret ve trafiğinde de Harbin (şimdiki adıyla Pin Kiang) Sibiryaya-ötesi ulaşım ve ticaretin merkezi durumundadır. Palmira, 774 yılına kadar kervanların geçtiği ve konakladığı önemli bir ticaret odağı ve Mısır, Arabistan ve Mezopotamya yollarının buluştuğu yer niteliğinde idi³⁸. Fuar kentlerine örnek olarak da Leipzig ve Lyon gösterilir³⁹. Kara ticaretine bağlı olarak gelişen kentlere ilişkin diğer örnekler; Viyana, Hartum, Bağdat, New York, Chicago, St. Louis, Hanover, Dijon, Belgrat v.s. dir. Deniz ticaretinin ve liman faaliyetlerinin yarattığı kentleşmeye örnek olarak da New York, Cape Town, Oran, Honolulu, Southampton, Singapur, Kopenhag, Dover, Calais, İstanbul, Cenova ve Venedik v.s. gösterilebilir.

Bunlara rağmen, kentlerin tek kökeninin pazar yeri olduğu görüşünün kayıpla ele alınması gerekir: Örneğin; Babil, gerçekte ne bir pazar yerine sahip olmuştur ne de pazar sistemi fonksiyonunu görmüştür⁴⁰. Öte yandan, hem uzun-mesafeli ticaret hem de yerel alışveriş, sabit ve daimi bir yer olmaksızın da yapılmaktadır. Bu da, kentlerin tek yaratıcısının pazarlar olmadığı yorumunu ortaya koymaktadır⁴¹.

Öyleyse; ticaret, ilk kentsel yoğunlaşmada en önemli unsurdur, ama onun tek yaratıcısı değildir, sonucuna varılabilir.

c) Askerî teoriler: kuvvet odağı olarak kent

Kentin ekonomik kökeni açıklanırken, Mısır hiyeroglifinde kentin bir daire ve içinde bir haç şeklinde sembolize edilmiş olduğu belirtilmişti. İşte bu semboldeki daire, insanların biraraya gelerek kendilerini koruma amacını ifade etmektedir. Savunma, kentlerle daha belirgin şekilde ortaya çıkmıştır. Çatalhöyük örneğinde savunma ihtiyacı ve güdüsü açıkça görülmektedir. Çünkü buradaki evlerde kapı girişi yoktur, meskenlere sadece tavandan giriş vardır ve evler arasında kesintisiz bir yol bağı sağlanmıştır⁴². Bu savunma sisteminin etkin ve istenen sonuçları

37) Church (1959).

38) Rostovtzeff (1932).

39) Allix (1922).

40) Polanyi (1957), s. 16.

41) Fogg (1939), s. 322-6.

42) Mellaart (1967), s. 69.

verdiği, Çatalhöyük'te 800 yıl boyunca hiçbir katliamın olmamasından da anlaşılmaktadır.

Bilinen en eski kentlerde gelişmiş ve sağlam savunma sistemlerinin bulunuşu, kentlerin oluşumunda askerî gereksinimlerin önemli bir etken olduğuna ilişkin kanaati sağlamlaştırır. Araçlarda uzmanlaşma ve savunmayı kolaylaştırma amacıyla yerleşmede merkezileşme nitelikleri nedeniyle, savaş halinin kentsel yoğunlaşmada önemli katkıda bulunduğu açıktır⁴³.

Zaten kabileler ve gruplar arası mücadeleler kentler ortaya çıkmadan önceki zamanlara kadar uzanır. Örgütlenmiş harp türü Babil ile birlikte örneklenebilir. Çünkü Babil örneği kent-esaslı bir uygarlığın sonucudur⁴⁴.

Şu açıktır ki, kentler, tarihsel olarak ve savunma açısından bir odak noktasıdır. Bireylerin birbirine yakın olacak şekilde toplanması ve kurumsal örgütlenme, toplulukların savunmasında ve kentlerin ortaya çıkışında önemli bir ögedir. Köln, Trier gibi kentlerin oluşumunda bu öge önemli olmuştur ve Roma uygarlığının kalıntısı niteliğindedirler. Miken gibi Helenistik öncesi kentler de askerî nedenlerle kurulmuşlardır. Le Havre, Cherbourg, Malta, Singapur gibi kentlerin kökenindeki nedenlerden birisi askerî niteliktedir⁴⁵.

Bununla birlikte, ilk kentlerde savunma ögesi belirgin ise de, bütün ilk kentlerde savunma sisteminin temel öge olduğu söylenemez.

d) Dinsel teoriler: ibadet merkezi olarak kent

Dinsel teoriler, kentlerin oluşumunda dinin belirleyici bir unsur olduğunu varsayar.

İbn Haldun'a göre, iki tür kültür ve yaşam tarzı vardır ve bunlar göçebe (bedevîlik) ve yerleşik (hazerîlik) yaşam tarzıdır. İbn Haldun, göçebelikten yerleşik yaşam ve üretim tarzına geçiş dinamiğini incelemekte ve yaşam ve üretim tarzlarını buna göre sınıflamaktadır. Bu sınıflandırmada, göçebeler ve kentlerde yaşayanlar ve bunlar arasındaki ilişkiler temel alınmaktadır⁴⁶.

43) Wheatley (1971), s. 298-299.

44) Gadd (1962), s. 30.

45) Beaujeu-Garnier ve Chabot (1967), s. 119-122.

46) İbn Haldun (1968), C. 1, S. 302-308.

Göçebe yaşam tarzı ve kültürü islam-öncesi, yerleşik yaşam tarzı ve kültürü ise islam-sonrası arap toplumlarının özelliğidir. Buradan hareketle; kent kültürü otoriteye riayet, belli bir bölgeye bağlılık ve diğerlerinin haklarına saygı olmaksızın gerçekleşemez. Öyleyse, göçebe yaşamdan ve kültürden kentsel yaşama ve kültüre geçiş veya dönüşüm, göçebe yaşamın sınırlarının aşılmasını ve yenilmesini gerektirmektedir. Bu sınırlamaları aşmak ve toplumsal olarak örgütlenmek için yeni bir mantık (rasyonel) ve temel gerekmektedir. Bu yeni mantık ve temel, islam dini tarafından sağlanmaktadır. Bu tarzda ele alınırsa din, burada islam dini, kentleşmenin gelişmesi için en etkin gücü oluşturmaktadır⁴⁷. Bu açıdan Ortadoğu dünyanın en uzun ve devamlı kentsel gelişmesinin olduğu bölgedir⁴⁸.

İnsanların belirli merkezlerde toplanmasına ilişkin bir başka dinsel süreç, bazı kabile gruplarının kutsal bölgelerde biraraya gelmesi ve buraların ruhanî liderler tarafından yönetilmesidir. Bu kişiler, bunun için, halka güvenlik sağlayarak, ayrı bir grubu ve ilk özel nüfus kesimini oluştururlar. Ruhban elit bu yolla, kendilerine bir hediye ve yardım şeklinde sunulan artı-ürünü yöneten ve kullanan sınıf gibidir. Burada değişim, artı-ürünün ruhban sınıf elinde birikmesi ile teşvik edilmekte ve harekete geçirilmektedir.

Dahası; söz konusu olan şey, sadece kutsal bölgenin insanları kendine bağlaması, insanların o bölgede biraraya gelmesi ve fiziksel olarak yığılması değil, aynı zamanda tâbiyetin ve hemşeriliğin, özel dinî bölgeye bağlılık anlamına gelmesidir. Bu anlamda Babil'in, cennetin dünya üzerinde yeniden kurulması gibi bir beşeri ve hiyerarşik yönetim şeklinde ele alındığı ileri sürülmektedir⁴⁹. Hatta kentlerin, tanrının bizzat kendisinin yarattığı şeyler olduğu düşünülmüştür.

Öte yandan, kazılar sonucu ortaya çıkarılmış kentler ile türbeler ve tapınaklar arasında yakın bir beraberlik vardır⁵⁰. Çünkü kentlerde, dinsel yapıların hakim bir belirleyiciliğinin bulunduğu gözardı edilemez. Çatalhöyük'te 139 oturma odası bulunmasına karşılık bunun 40 kadarının cilalı taş devri (neolitik) dinine ait olduğu görülmüştür⁵¹.

47) Hassan (1972), s. 108-109; Costello (1977), s. 8.

48) Hamdan (1962), s. 121; Hourani (1970), s. 9-10.

49) Gadd (1962), s. 46.

50) İsmail (1972), s. 117.

51) Mellaart (1967).

Gerçek dinsel fonksiyon gören kentler, aynı zamanda dinsel görevlerini yerine getirmek üzere insanların buluştukları merkezlerdir (Hıristiyanlık veya yahudilikte buna **Pazar kentleri** denir. Aynı mantıktan hareketle islamiyette **Cuma kentleri** söz konusu olur). Bu nitelikteki kentlere Kudüs, Mekke, Kum ve Kerbelâ örnek gösterilebilir⁵².

Hidrolik, ekonomik, askerî ve dinsel kökenlere ilâveten, ayrı bir kategori olarak kültürel kökenli kentlerin de bulunduğu bilinmektedir.

Bunlardan bir kısmı; üniversite kentleridir. Bunlara ilişkin en belirgin örnekler; dünyanın en eski üniversitesine sahip olduğu bilinen İtalya'daki Bologno, Almanya'da Heidelberg, İspanya'da Salamanca, İngiltere'de Oxford ve Cambridge, İsveç'te Uppsala, A.B.D.'de Princeton kentleridir.

Müze niteliğindeki kentlere örnek olarak da, Lenin'in mezarının bulunduğu Moskova, Louvre ve Versailles'in bulunduğu Paris, National Gallery'i içeren Londra, Yugoslavya'da Dubrovnik, İspanya'da Seville, İtalya'da Venedik ve Roma, Türkiye'de İstanbul gösterilir.

Kentlerin oluşumuna ilişkin bu etkenler gözden geçirilirse, zaman içinde hep aynı etkinlikte ve süreklilikte olmadıkları da gözlenmektedir. Şöyle ki, bazı eski kentlerin bugün ölü kentler olduğu görülmektedir: Truva, İsparta, Babil gibi. Ekonomik niteliği ağır basan ve liman-kenti olanların ise bu fonksiyonunu kaybetmesi sözkonusudur: Ravenna gibi. Yeraltı madeninin bulunduğu kentler ise, o maden tükenince bu niteliklerini kaybetmektedirler: California gibi.

Kentlerin bazıları ise zaman içinde fonksiyon farklılığına uğramaktadırlar. Örneğin, daha önce askerî niteliğe ve kaleye sahip olup yollar, dağlar ve geçitler arasında yer alan bazı kentler, zamanla sadece ticarî fonksiyon görür hale gelmektedirler. Askerî üs olan bazı deniz kıyısı kentleri sadece ticaret gemilerinin uğrağı haline dönüşmektedir: Brest ve Le Havre gibi. Politika da, fonksiyonların değişmesine yol açmaktadır. Örneğin; Beyrut, bir Roma kolonisi iken sonradan Arap

52) Beaujeu-Garnier ve Chabot (1967), s. 168-9.

liman kenti, daha sonra Osmanlı devletinin kültür merkezlerinden biri ve en sonra Lübnan'ın başkenti olmuştur. Belgrad ve Helsinki de bu yönde değişiklikler geçirmişlerdir⁵³.

SONUÇ

Herne kadar toplumsal örgütlenmedeki yapısal değişmeler din, ekonomi, savaş, kültür veya teknoloji tarafından uyarılmış ise de, kentlerin oluşmasında ve sosyal, ekonomik ve siyasal dönüşümlerin ortaya çıkmasında bağımsız ve belirleyici tek nedenin olacağı ileri sürülemez. Öyleyse, belirtilen neden ve faktörlerin karmaşık bir bileşimi sözkonusudur.

KAYNAKÇA

1. Adams, R. McC. : *The Evolution of Urban Society* (Chicago 1966. Chicago University Press)
2. Allix, A. : «Geography of the fairs» *Geographical Review* 1922.
3. Beaujeu-Garnier, J - G. Chabot : *Urban Geography* (London, 1967. Longmans)
4. Breese, Gerald : *Urbanization in Newly Developing Countries* (Englewood Cliffs, N.J. 1966. Princeton Uni. Press).
5. Childe, U.G. : «The urban revolution» *Town Planning Review* 21, 1950.
6. Church, R.J.H. : «West African urbanisation» *Geographical Review* 1959.
7. Costello, V.F. : *Urbanization in the Middle East* (New York. 1977. Cambridge Uni. Press).
8. Febvre, L. : *A Geographical Introduction to History* (London, 1922. Routledge and Kegan Paul).
9. Fogg, W. : «Tribal markets in Spanish Morocco» *Journal of the Royal African Society* 36, 1939.

53) a.g.e., s. 197-9.

10. Gadd, C.J. : «The cities of Babylon» *The Cambridge Ancient History* Vol: 1 (Eds: I. E.S. Richard et. al) Cambridge University Press).
11. Hamdan, G. : «The pattern of medieval urbanism in the arab world» *Geography* 47, 1962.
12. Harris, Chauncy : «A functional classification of cities in the United States» *Geographical Review* 1943.
13. Harvey, D. : *Social Justice and the City* (London, 1973. Edward Arnold)
14. Hassan, R. : «İslam and urbanization in the medieval middle east» *Ekistics* 33, 1972,
15. Hoselitz, B.F. : «Generative and parasitic cities» *Economic Development and Cultural Change* 3. April 1955.
16. İbn Haldun : *Mukaddime* (Çev: Z.K. Ugan)cilt, 1, (İstanbul, 1968, Milli Eğitim B.lığı yay.).
17. İsmail, A.A. : «Origin, ideology and physical patterns of arab urbanisation» *Ekistics* 195, 1972.
18. Jacobs, J. : *The Economy of Cities* (New York, 1969. Random House).
19. Lampard, E.E. : «The history of cities in economically advanced areas» *Economic Development and Cultural Change* 3. 1955,
20. Lopez, R.S. : «The cross - roads within the wall» *The Historion and the City* (Eds: O. Handlin - J. Burchard) (Cambridge, Mass,: 1966. Harvard University Press).
21. Luxemburg, R. : *Sermaye Birikiminin Tarihsel Koşulları*, (İstanbul, 1984. Kaynak Yay.)
22. Marx, K. : *Kapital* C. 1 (Çev: A. Şenel), (Ankara, 1978, Sol Yay.).
23. Mellaart, J. : *Çatal Huyuk: a neolithic city in Anatolia*, (London, 1967. Oxford University Press).
24. Pirenne, H. : *Ortaçağ Kentleri* (Ankara, 1982. Dost yay).
25. Pirenne, H. : *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (İstanbul, 1983. Alan yay.)
26. Polanyi, K. : «Marketless trading in Hamurabi's time» *Trade and Market in Earyl Empires*, (Eds: K. Polanyi - C. Arensberg - H. W. Pearson), (New York. 1957. Free Press).

27. Redfield, Robert - Milton Singer : «The culturel role of cities» *Economic Development and Cultural Change* 3, October 1954.
28. Rostovtzeff, M. : *Caravan Cities* (Oxford. 1932).
29. Sanders, W - B. Price : *Mesoamerica: The evolution of civilization* (New York, 1968. Random House).
30. Stanfield, R. : *The Economic Surplus and Neo-Marxism* (Lexington, Mass.: 1973, D.C. Heath).
31. Tosun, M. - K. Yalvaç : *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı* (Ankara, 1975. T. Tarih Kurumu Yay.).
32. Ucko, P. J. - R. Trin- gham - G.W. Dimbleby (Eds.) : *Man, Settlement and Urbanism* (London, 1972. Duckworth).
33. Weber, Max : *The City* (New York. 1958. Free Press).
34. Wheatley, P. : *The Pivot of the Quarters*, (Chicago, 1971, Chicago Uni. Press).
35. Wirth, L. : «Urbanism as a way of life» *American Journal of Sociology* 44. 1938,
36. Wittfogel, K.A. : *Oriental Despotism; a comparative study of total power* (New Heaven, Conn,: 1957. Yale Uni. Press).
37. Woolley, L. : «The urbanization of society» *History of Mankind* V. 1. (Eds: J. Hawkes - L. Woolley), (Paris. 1963. UNESCO).